

طنز نویسی نزد دهخدا و اهداف آن در ادبیات معاصر

نگارش فاطمة سعدي حسين
دانشگاه بغداد - دانشکدهٔ

زبان

رشتهٔ زبان فارسی

مقدمه:

طنز نویسی نوع جدیدی در ادبیات در ردیف روزنامه نگاری بوجود آمده است، آن نوع طنز نویسی بود، که معایب و مفاسد رژیم گذشته را به باد استهزا می گرفت. طنز نویسان رول مهمی در خدمت مشروطه و آزادی ادا کردند و پیویژه در مقالات چرند و پرند است. البته ما میدانیم که آثار طنز و لطیفه های انتقادی در ادبیات این دوره افزایش می یابد و مردانی چون دهخدا در این رشته کار می کنند و راه برای پیدایی روزنامه ها و مجله ها و داستانهای فکاهی و انتقادی می گشایند. این شیوه در ادب ایرانی بی سابقه نیست، و ما نمونه های برجسته آن در کارهای دهخدا و ملا نصر الدین داریم.

مبحث اول علت پیدا شدن طنز

اوضاع سیاسی بطور مستقیم در امور اجتماعی و اقتصادی تأثیر بسزائی میگذارد یعنی يك نوع دگرگونی زندگی افراد بوجود میآورد این رو این دگرگونی بناچار در کار ادبی منعکس شد کشور ایران پر از هرج و مرج و اغتشاشات بوده و فساد اداری در ارکان دولت رخنه پیدا کرد و در همان وقت مورد حمله های کشورهای بزرگ مانند روسیه، انگلیس، امریکا و فرانسه قرار گرفت. در برابر فتون و ساز بزرگ نیروهای دولتهای نامبرده بالا کشور با قوای محدود نتوانست مقاومت کند و عاجز ماند، از طرف دیگر ایران ((در آغاز قرن نوزدهم نیز مانند اغلب بلدان شرق تقریباً هیچ اطلاعی از باختر زمینی پویزه در اوربا نداشت، ولی با مرور زمان برخی از شخصیات برجسته کوشیدند که کشور را از خواب بیدار کنند و آنها را بسوی رستاخیز و پیشرفت فرا خوانند))^(۱).

در دوران این مرحله نتایج وخیم عهد نامه گلستان و ترکمانجای و عوارض جنگهای بر فرجام ایران و روسیا بروز کرده فتنه و آشوب در سراسر کشور را فرا گرفت.

شایان ذکر است که آمد و رفت گروه های نظامی و سیاسی از کشورهای اورپا به ایران مایه آشنائی مردم با پیشرفت مغرب زمینی شد، و روز بروز ایرانیان از فرهنگ و صنایع اینها بیشتر آگاه شوند.

نکته چشم گیر است تأسیس چاپخانه و پیدایش مدارس در نیمه قرن نوزدهم تحول عمیق در ادبیات ایران منجر گردید و دو عامل در این امر تأثیر گذاشت گسترش دامنه فارسی و پیدایش ترجمه های بسیار در جراید و مجلات ملاحظه گردید.

واژه طنز یعنی چه ؟

((طنز مسخره کردن، ناز کردن، طعنه زدن، عیب جوئی، تسخر کردن))^(۲).
طنز مسوس کردن، طعنه، سخریه، آنچه که دیده و شنیده از احوال نو خاستگان و حرکات ایشان و سخنان با طنز که میگفتند باز راند.

قهقهه زد آن جهود سنگدل

از مسوس و طنز و غش و غل، مولوی^(۳)

تعريف طنز نویسی

آن نوع ادبی که در ادبیات فارسی طنز اصطلاح شده عبارت از روش ویژه ای در نویسندگی است که ضمن دادن تصویر هجو و آمیزی از جهات زشت و منفی و نادور زندگی، معایب و مفاسد جامعه و حقایق تلخ اجتماعی را بصورت اغراق آمیز معین زشتتر و بدتر از آنچه هست نمایش میدهد. طنز نویسی بالاترین درجه نقد ادبی است، طنز نویسی بشرط آنکه چهره های را دگرگون نکند ((مبنای طنز بر شوخی و خنده است اما این خنده شوخی و شادمانی نیست، خنده ای است تلخ و جدی و دردناک و همراه با سرزنش و سرکوفت و کما بیش زننده و نیشدار که با ایجاد ترس و بیم خطا کاران را بخطای فرد متوجه میسازد))^(۱).

هدف از طنز نویسی

هدف از طنز نویسی اصطلاح و تزکیه است نه ذم و قدح و آزاری، در مقام تشبیه میتوان گفت که قلم طنز نویسی کارد جراحی است نه چاقوچی آدم کش جراح با مهارت از کارد استفاده میکند، ناچیزهای معیوب و مریض بیرون پریزد، کار طنز نویسی همین طور است.

طنز هنگامی میتوان به آرمان عالی خود برسد که از دواج بلند و پیاک قرارشی کند، روحی که از مشاهده استلاق عمیق زندگی موجود با اندیشه يك زندگی مأمول در رنج عذاب است همین صنعت عالی و هدف بزرگ طنز است.

((طنز هم دو قسمت است یکی اضحاک و دیگری انتقاد است و این دوتا معنی دارند یکی خارجی و یکی داخلی است))^(۲). ادبیات طنزی باید ناظر بحوادث کلی زندگی باشد نه انحرافات جزئی و تصادفی از حد عادت و طبیعت، و بنابراین حربه تعرض و تجاوز بر شخصیت کسانی قرار گیرد که به نظر نرسیده، پسندیده و خوشابند نیستند هجو کسان و ناسزا گویی شایسته نام نویسنده و مقام نویسندگی نیست.

به علاوه بر در هزل و هجو گویندگان ایران همیشه عوامل شخصی خاصه کینه و خودبینی مقام اول را می گرفت و مجال برای تصویر حقیقی و کلی باقی نمی گذاشت هجو سرایان به جای آنکه به مسائل اجتماعی بپردازند و معایب عمومی جامعه را نشان بدهند یا به ارباب نعمت را فسان از دادن پاداش به آن مضایقه دوره تاریکی بود.

مبحث دوم شمه ای از زندگانی دهخدا

((علی اکبر دهخدا در سال ۱۲۹۷ هـ. ق در تهران متولد شد، پدر دهخدا خان بابا خان که از ملاکان متوسط قزوین بود))^(۱).

وی علوم معمولی زمان مانند زبان عربی و علوم دینی و معانی بیان و حکمت را نزدیکی از فاضلان به نام شیخ غلام حسین بروجردی آموخت، پس از اتمام تحصیلات در مدرسه علوم سیاسی به اورپا سفر کرد و زبان فرانسه آموخت.

((دهخدا در آغاز مشروطیت به تهران بازگشت و روزنامه (صور اسرافیل) را با همکاری میرزا جهانگیر خان و میرزا قاسم خان شیرازی نشر کرد و قسمت فکاهی آن را تحت عنوان چرند و پرنده و با امضای دخود بعهده گرفت))^(۲).

((وفات او در اسفند ماه ۱۳۳۴ خورشیدی در تهران اتفاق افتاد))^(۳).

طنز دهخدا

نخستین کسی که دوران اخیر طنز به قلمرو ادبیات دارد کرد علی اکبر دهخدا بود، دهخدا در ادبیات عهد انقلاب مقام ارجمندی دارد و با هوشترین و دقیقترین طنز نویسی این عصر است که با نثر ویژه ای که در نوشتن مقالات اقتصادی صور اسرافیل به کار برد، وی بنیان گذار نثر طنزی و انتقادی فارسی شناخته شد.

((لحن طنز دخو بسیار شدید و قاطع نیشدار است او گذشت و اغراض نمی شناسد و برگشته خود نمی گشاید))^(۴).

این طنز با عشق و علاقه و دلسوزی به حال مردم است وضع روستائیان و کشاورزان فقر و بد بختی شهر نشینان، نادانی و پیچارگی زنان ایران همه مسائلی است که در نوشته های دخو مکرر طرح شده است. ((طنز دهخدا دارای يك ویژگی عمده است در سطحی ترین لایه خود موقعیتی غیر واقعی را پدید می آورد که با توصیفی اغراق آمیز همراه است، اما پدید آوردن موقعیتی غیر واقعی در اصل برای نشان دادن

چهره واقعیت و در نهایت ایجاد زمینه برای درك عمیق آن است و این لایه ای دیگری لایه ای ژرف تر در طنز دهخدا است ((^۱)! طنز هنر طیفی است اگر به اندازه کافی جدی گرفته نشود به اثری مضحك (ونخ نما) و اگر پیش از حد جدی گرفته شود به هجو تبدیل میشود.

هدف از طنز دهخدا

مضمون طنز دهخدا وضع سیاسی روز و وضع طبقه محروم و ستمدیده اجتماع است. ((دهخدا از طریق طنزش وجدان انسانی خواننده را پیدار میکرد، دهخدا بزندگی نشان میدهد و همیشه بدنبال ساختن کاریکاتور و گاهی حتی کاراکنر است ((^۲)! تأثیر طنز به میزان ذوق فطری احساس همدردی و بیشتر آنها به درجه صداقت طنز نویس بستگی دارد اگر می بینم که باره ای از طنزها تأثیر چندانی ندارد و جز لبخندی سطحی ارمغانی نمی آوردند، دلیل آن اینست که طنز نویسی حسن نیت ندارد یا درد را از ته دل حسن نکرده و یا آنکه جنبه مضحك و زشت قضیه را چنانکه هست ندیده است.

در داستانهای امروز فارسی دو نوع طنز وجود دارد یکی صریح و روشن و ملایم و دیگری طنز پوشیده، پیچیده و تلخ در دوره ای که دهخدا قلم به دست گرفت و وضع جامعه ایران به راستی غم انگیز و خنده آور و درست شبیه به يك صفحه (تراژی كمبك) بوده است گر چه دهخدا به چنان وصفی می خنده، اما خنده او ناشی از ناامیدی یا بد بینی نیست در نوشته های او آن حسن تکدري که نیروی معنوی انسان را تضعیف کند و از کار و کوششی باز دارد حسی که خاص نویسندگان مرتجع و منحط است دیده نمی شود بکله در این قطعات قدرتی است که اندیشه ها را تحريك میکند و معنویات را به هیجان می آورد.

دخو در مقالات نخستین خود مسائل متفرقه از قبیل امت تریاك، جهل و نادانی عادات و خرافات، احتکار گندم و مقام مالکین را عنوان میکرد و رفته رفته دامنه طنز بسط داده بمسائل اساسی و مورد ابتلای رو می پردازد.

شعر از دهخدا

هر چند دهخدا به شاعری آوازه نیافته دو قطعه منظوم او را که در روزنامهء صور اسرافیل چاپ شده و بسادگی و زیبایی ممتاز است تیمنا در اینجا میآوریم. در قطعهء رؤسا ملت که طی آن به کنایه از وضع استعداد انتقاد شده (رؤسا) در نقش مادر نادان و (ملت) بصورت بچه بیماری تصویر شده که در میان باز دوران مادر از گرسنگی جان میدهد:

جاك بسرم بچه به هوش آمده	بخواب ننه يك سر در گوش آمده
گریه نكن لولو میاد میخوره	گریه میاد بزیری ره می بره
اهه اهه - ننه چنه ، گشتمه	بترکی، این همه خوردی کمه ؟
چخ چخ سکه نازی بیش بیش	لالای چونم گلم باش کیش کیش ^{۱۲}

مبحث سوم

طنز و لطایف ملا نصر الدین

آثار طنز و لطیفه های انتقادی در ادبیات این دوره افزایش میابد و مردانی چون آغا خان کرمانی و دهخدا در این رشته کار میکنند و راه برای پیدایی روزنامه ها و مجله ها و داستانهای فکاهی و انتقادی می گشایند، این شیوه در ادب ایرانی بی سابقه نیست و ما نمونه های برجسته آن در کارهای عبید زاکانی و داستانهای که در بارهء دیوانه نایانی چون پهلول و ملا نصر الدین و دیگران نوشته و گفته اند، می بینیم که این شیوه از نظر پرورش خواننده و برانگیختن او در برابر ستم و پیدادگری و نادرست بسیار مؤثر است.

از سوی دیگر بین طنز و لطیفه فاصله نیست، لطیفه زمینه ای عاطفی دارد و طنز زمینه ای ذهنی، اما ذهن طنز بردارد ذهنی است در بند و طغیان گروه شکوفته که وسیله ای که از آن طنز نویسی برای بیان این طنز استفاده میکند، خنده است، اما این خنده سطحی نیست تصادف نیست برای تفریح نیست، این خنده بعض آلود و از سردرد است، اگر لطیفه نشان دهندهء تناسب و تعادل طنز بیان گر تناقض و تضاد است. در دوران مشروطیت روزنامه ها و مجلات استهزایی و فکاهی تنوع و کثرت پیدا کرد از قبیل کشکول، تنبیه، حشرات الارض، پهلول ازین نشریه ها اولی،

سومی و چهارمی خوش مزه و ظریف و قابل مطالعه بود. درین رشته از مطبوعات بخش استهزایی و انتقادی سور اسرافیل که تحت عنوان چرند و برند انتشار میافت ((مجلهٔ ملا نصر الدین که بسال ۱۳۲۴ هـ. ق / ۱۹۰۶ م)) در قلیس به زبان ترکی اذربایجانی به مدیریت میرزا جلیل محمد قلی زاده نجوانی يك شخصیت کاملاً آشنا با اداب و عادات ایرانیان، شروع کرد.

یکی از بهترین و بر سودترین مطبوعات فکاهی، انتقادی بوده است، این مجله في الحقیقه در مشرق زمین عدم النظیر بوده، چون در موضوعات و مسائل ایران نیز دارد بحث می‌دهد، تأثیر تاریخی مهمی در ایلات و ولایات ایرانی هم سرحد قفقازیه و حتی خود تهران داشته است ((چنانکه چرند و پرند دخو کاملاً تحت تأثی الهام و سبک و شیوهٔ ملا نصر الدین نگاشته شده و نویسنده آن میرزا علی اکبر خان قزوینی معروف به دخو یا دهخدا آشنا بوده است))^{۱۲}.

اهمیت و نفوذ ملا نصر الدین

مجلهٔ فکاهی ملا نصر الدین که بترکی (آذری) تحریر و در قلیس بطبع رسیده مؤسس و مدیر مجلهٔ ملا نصر الدین یکی از مشاهیر نویسندگان و متفکرین اذربيجان میرزا جلیل محمد قلی زاده نجوانی است و اشعار انتقادی و سیاسی عدم النظیری که در آن منتشر شده اثر طبع شاعر شهیر اذربيجان صابر طاهر زاده شیروانی میباشد، تصاویر گرانبهای مورد بحث بخامه هنرمند معروف عظیم زاده با گویی و یکی دو نفر نقاش توانایی دیگر بوجود آمده است، این مجله نفیس در بیداری ایرانیان و نهضت آزادی شرق تأثیر خارق العاده ای داشته است همین قدر متذکر میشویم که بعضی از اشعار شیوای اشرف گیلانی علامه دهخدا و اغلب تاپلوه‌های فکاهی و انتقادی سیاسی مجلات و روزنامه های صدر مشروطیت تحت تأثیر مستقیم مجلهٔ ملا نصر الدین پدید آمده است.

نمونه از لطایف ملا نصر الدین

فکر بکیر

((روزی ملا مردم را موعظه کرد در این موعظه گفت: ایها الناس خدا را سپاس گزار باشد که به شتر پر وبال نداده والا اگر پرنده بر فراز بام خانه شامی نشست سقف بر سرتان خراب شد))^(۴)!

لطیفه

از ملا پرسیدند زندگی بنی انسان تا کی خواهد بود گفت تا وقتیکه جهنم و بهشت پر شود.

ملا نصر الدین انتقاد از اوضاع سیاسی روز را مستقیماً طرح نمیکرد، بلکه هر مطلبی را در پرده در طوری غیر مستقیم را از طریق حکایات و تمثیل آوردن امثله و شواهد و مقایسه مزاج آمیز با يك لطیفه یا حادثه مضحك دیگر بیان میکرد.

نتیجه

۱. طنز نویسی از انواع جدیدی ایران معاصر که معایب و مفاسد رژیم گذشته را باد باستهزا میگرفت.
۲. طنز دهخدا وضع سیاسی روز و وضع طبقه محروم و مظلوم از طریق طنزش وجدان انسانی خواننده را بیدار میکرد.
۳. نخستین کسی که در دوران اخیر طنز را به قلم رو ادبیات وارد کرد علی اکبر دهخدا.
۴. طنز هنر ظریفی است اگر به اندازه کافی جدی گرفته نشود.
۵. در داستانهای امروز فارسی دو نوع طنز وجود دارد یکی صریح و روشن و ملایم و دیگری طنز پوشیده و پیچیده و تلخ.
۶. بین طنز و لطیفه فاصله کم نیست لطیفه زمینه ای عاطفی دارد و طنز زمینه ای ذهنی دارد.

فهرست منابع

١. آرین، پور یحیی: از صبا تا نیما، ج ٢، تهران، ١٣٥١.
٢. براون، ادوارد: مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت محمد عباس، تهران.
٣. دهخدا، علی اکبر: لغت نامه، تهران، ١٣٣٥.
٤. رمضانی، محمد: ملا نصر الدین، گرد آورده، تهران، ١٣٣٣.
٥. رهنما: داستانهای طنز آمیز امروز، چاپ اول، ١٣٧٢.
٦. خانلری، د. زهرای: فرهنگ ادبیات فارسی، انتشارات فرهنگ ایران.
٧. عمید، حسن: فرهنگ عمید، تهران، ١٣٤٢.
٨. عمران سلمان: پایان نامه برای دریافت درجه دکتری- زبان و ادبیات فارسی معاصر، دانشگاه لعل نهر، ١٩٩٤.
٩. قصیری، ی: بزم سخن، بهمن ماه، ١٣٤٢.

الهوامش

- (۱) کریستف، سر چشمه های داستان کوتاه فارسی، ۱۳۰ از پایان نامه دکتر عمران سلمان.
- (۲) عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران ۱۳۴۲، ص ۸۱۲.
- (۳) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران ۱۳۳۵، حرف(ط)، ص ۳۲۵.
- (۴) آرین پور، یحیی، از صبا تا نیما، ج ۲، تهران ۱۳۵۱، ص ۳۶.
- (۵) آرین پور، یحیی، از صبا تا نیما، ج ۲، ص ۳۶.
- (۶) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، حرف(ع)، ص ۳۹۷.
- (۷) خانلری، دکتر زهرای، فرهنگ ادبیات فارسی، ص ۲۱۵.
- (۸) قصیری، ی، بزم سخن، بهمن ماه ۱۳۴۲، ص ۹۷.
- (۹) برتلسی، تاریخ مختصر ادبیات ایران، ص ۱۴۶.
- (۱۰) رهنما، تدرج، داستانهای طنز آمیز امروز، چاپ اول، ۱۳۷۴، ص ۷.
- (۱۱) پایان نامه دکتر عمران سلمان، روندهای ادبیات معاصر فارسی در آثار صادق هدایت، نیودلهی، ۱۹۹۴.
- (۱۲) آرین پور، یحیی، از صبا تا نیما، ج ۲، ص ۹۲.
- (۱۳) براون، ادوارد، مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت محمود عباس، تهران، ص ۱۴۲.
- (۱۴) رضائی، محمد، ملا نصر الدین گرد آورده، تهران ۱۳۳۳، ص ۳.